

SPOREN VAN HERINNERING

nr. 07

Maart
2013

BELGIQUE - BELGIË
P.P.
BRUXELLES X
1/9464

PEDAGOGIE EN GESCHIEDENISOVERDRACHT

EEN UITGAVE VAN
VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS

| DRIEMAANDELIJKS | JAARGANG 2 | NR.7 | JANUARI - MAART 2013
| AFGIFTEKANTOOR: BRUSSEL X | ERKENNINGNUMMER SPOREN VAN HERINNERING: P602292

INHOUDSOPGAVE

ACTUALITEIT

Shoah en herdenking –
over enkele
gemeenplaatsen p.2

VRAAGSTUK

“Leven en strijden voor
een ideaal is het enigste
dat waarde heeft!”

De motivatie van Vlaamse
collaborateurs tijdens de
Tweede Wereldoorlog p.4

+ Pedagogische toepassing
p.9

UITGEDIPT

Het gedenkteken, de plek
en de herinnering. De
monumentalisering van
kamp Westerbork p.12

+ Pedagogische toepassing
p.19

VARIA p.20

Verantwoordelijk uitgever

Baron Paul Halter
vzw Auschwitz in Gedachtenis
Huidevettersstraat 65 – 1000 Brussel

© Stichting Auschwitz

ACTUALITEIT

↑ Fotogalerij in de Zentralsauna
van Auschwitz II-Birkenau.

Shoah en herdenking – over enkele gemeenplaatsen

— Enkele wijdverspreide opvattingen over de
naoorlogse aandacht voor de Shoah worden opnieuw
onder de loep genomen.

→ Zie p. 2

SHOAH EN HERDENKING

Over enkele gemeenplaatsen

— **Algemeen wordt aangenomen dat de judeocide in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks op enige aandacht kon rekenen.** Philippe Mesnard haalt enkele factoren aan die deze visie nuanceren. In dit artikel vestigt de auteur de aandacht op de verschillende vertogen die zich in de naoorlogse periode ontwikkelden en wijst hij er op dat ze vaak verbonden waren met het discours over de dekolonisatie.

Er wordt vaak vanuit gegaan dat collectieve herinneringen noodzakelijkerwijs verbonden zijn met conflicten of oorlogen, en dat de verschillende herinneringsparadigma's onderling in concurrentie treden. Men heeft bovendien herhaaldelijk gesuggereerd dat de Joodse genocide gedurende een twintigtal jaren is verdrongen en verzwegen onder invloed van het herinneringswerk van verzetsgroeperingen.

Dit soort ideeën vindt gemakkelijk ingang bij een geschoold publiek dat op zoek is naar kennis en antwoorden met

betrekking tot het geweld van de 20^e eeuw – met de Joodse genocide als toppunt – maar ook tot de manier waarop deze gebeurtenissen vandaag de dag nog steeds aanwezig zijn in het culturele, educatieve en voor sommigen ook persoonlijke leven. Alles welbeschouwd blijken deze interpretaties weliswaar niet volledig foutief, maar wel radicaal en erg subjectief, en stellen we vast dat ze een simplistisch tot zelfs karikaturaal beeld ophangen van de situatie. Mensen zijn er niettemin ontvankelijk voor bij gebrek aan betere verklaringen en inzichten. Hierin ligt dan ook onze taak: dat inzicht te verschaffen en de complexiteit te benadrukken van de decennia die tussen 1945 en de jaren 1970 niet alleen het toneel vormden van Oost-Westtegenstellingen, maar ook van extreem gewelddadige processen van dekolonisatie die tot in de metropolen voelbaar waren.

Ik stel voor dat we de zaken herbejken in het licht van enkele inzichten die de afgelopen jaren tot stand zijn gekomen.

Hopelijk kunnen we op die manier het debat openen.

Gezien de omvang van de misdaden en gewelddaden die Europa (en de wereld) gedurende zes jaar¹ hebben verscheurd, moeten we vaststellen dat er effectief een cognitieve breuk optrad, die de criminelen overigens terdege hebben uitgebuit. De werkelijkheid was voor een groot deel onbegrijpelijk op dat moment, en zelfs a posteriori was het onmogelijk om de gebeurtenissen te verhelderen aan de hand van verklaringen die ook na de oorlog fragmentarisch bleven. Wat men in 1914-1918 het “stilzwijgen van de verlofgangers”² noemde was gedeeltelijk te wijten aan het onvermogen om de ervaring in woorden te vertalen. Dat proces werd nog bemoeilijkt door het onvermogen om te luisteren dat de mens zo vaak vertoont wanneer hij geconfronteerd wordt met de ontredde en het lijden van een ander. Het realiteitsprincipe dwong de overlevenden bovendien zich vast te klampen aan de reddingsboei van het werk, het tijdverdrif en het herstel van sociale relaties – al was het maar voor zichzelf. “De herinnering werd uw vijand”³. Het was de bedoeling om in de massa op te gaan en een soort van normaliteit terug te vinden die niet was toegestaan onder het nazisme.

Wanneer we de situatie echter van naderbij bekijken, merken we dat *het* overal aanwezig was: niet alleen het lijden – de nog ontraceerbare sporen van de vernietiging – maar evengoed de behoefte om zich uit te drukken zodat de angsten die men had doorstaan niet zouden worden

gebanaliseerd. Wie alles slechts van aan de zijlijn had beleefd, of er helemaal van gespaard was gebleven, voelde aan dat *het* aan de oppervlakte kwam in de taal en dat, met de tijd of naar aanleiding van nieuwe gebeurtenissen, *het* hoorbaar zou worden. De grote vraag die Primo Levi zich stelde was: “Hoe kunnen we dit overbrengen op een begrijpelijke manier?” Maar buiten de dromen waarover hij vertelt in *Is dit een mens* en *Het oponthoud*, is hij nooit werkelijk geconfronteerd geweest met mensen die weigerden te luisteren. Het feit dat de ontvangst in Piemonte of Lombardije absoluut niet vergelijkbaar was met wat Elsa Morante vertelt over de trieste terugkeer naar Rome van 15 Joodse overlevenden (op 1056 gedeporteerden⁴), bewijst andermaal dat het veralgemenen naar een nationaal niveau altijd een vereenvoudiging van de werkelijkheid inhoudt.

Het is eveneens zo dat na het conflict de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog grotendeels vorm kreeg via groeperingen uit het voormalige verzet, die op dat moment betrokken waren in het politieke spel van de Koude Oorlog. Maar wie daaruit besluit dat deze groeperingen hun visie op een allesoverheersende manier hebben weten opleggen zonder enige ruimte te laten voor andere versies en verhalen, creëert paradoxaal genoeg zelf een totalitaire visie op praktijken waarvan hij net het totalitaire karakter aan de kaak wil stellen. Eerst en vooral is de menselijke geest van die aard dat zij inspireert tot verzetsdaden en autonoom handelen (Michel de Certeau noemt dit ‘stropelij’) wanneer zij geconfronteerd wordt met pogingen om aan het denken vereenvoudigde en onkritische ideeën op te dringen. Verder waren er talrijke verenigingen die overlevenden opvingen en op die manier onrechtstreeks bijdroegen tot het bewustwordingsproces rond de beprovingen van de Joden tijdens de oorlog. Tot slot hebben ook kunst, filosofie en literatuur een belangrijke rol vervuld door dingen uit te spreken die in het

**Wanneer we de situatie
echter van naderbij
bekijken, merken we
dat het overal aanwezig
was: niet alleen het
lijden maar evengoed
de behoefte om
zich uit te drukken.**

politieke discours geen aandacht kregen.

De zogenaamd “stille” jaren werden in werkelijkheid bevolkt door talrijke herinneringsdragers aan de Joodse genocide. In 1951 publiceerde *Les Temps modernes* de getuigenis van Miklos Nyiszli, een Joodse arts uit Hongarije die was geïnterneerd in Birkenau en daar werkte in de gaskamers. Tien jaar later verschenen in hetzelfde tijdschrift enkele hoofdstukken uit *Is dit een mens* van Primo Levi. Minuit gaf in 1958 *Nacht* uit van Elie Wiesel. De uitgeverij was ontstaan uit het Verzet, lag aan de wieg van de Nouveau Roman en publiceerde werken over de gruweldaden van het Franse leger in Algerije. *Nacht* kreeg een voorwoord door François Mauriac, die in 1951 al een tekst schreef ter inleiding van *Le Bréviaire de la haine* van Léon Poliakov. In die jaren werden ontelbare literaire werken uitgegeven die getuigden over de vernietiging van de Europese Joden – te veel om te kunnen beweren dat er amper aandacht was voor de gebeurtenissen, daar wijst François Azouvi dan ook terecht op⁵. Een aantal auteurs waren laureaat van vooraanstaande literaire prijzen: zo werd de Goncourt in 1959 uitgereikt aan André Schwartz-Bart en in 1962 aan Anna Langfus. Claude Lanzman tekende de “*Déclaration sur le droit à l’insoumission dans la guerre d’Algérie*” [Verklaring over het recht op dienstweigering in de Algerijnse oorlog] of *Manifeste des 121*, en verwees expliciet naar de “Joodse genocide” wan-

neer hij zich in 1961 moest verantwoorden voor de rechtbank. In dezelfde periode schreef Blanchot, zelf ook betrokken in het verzet tegen de oorlog in Algerije, “*Être-juif*” na een lang commentaar op *L’Espèce humaine* van Robert Antelme. Beide teksten verschenen in 1962 in het tijdschrift NRF. In 1961 bracht Gillo Pontecorvo nog *Kapo* in de zalen, later *La Bataille d’Alger* (1965). *Kapo* liet er geen enkele twijfel over bestaan dat er een genocide had plaatsgevonden⁶. Met *Chronique d’un été* (1961) van Jean Rouch en Edgar Morin kwam volgens Michael Rothberg⁷ de figuur van de overlevende van de Joodse genocide op de voorgrond.

Het zijn enkele voorbeelden waaruit we toch twee zaken kunnen besluiten. Vooreerst moeten we het idee nuanceren dat de Joodse genocide volledig zou zijn verdrongen in de decennia na de oorlog. Daarnaast stellen we vast dat de Algerijnse oorlog een belangrijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de herinnering aan het nazisme en de genocide. Vanaf de jaren 1950 raken de herinneringen vervlochten, gaan ze in dialoog en verwijzen ze naar elementen uit de dekolonatieoorlogen. Als er sprake is geweest, of nog steeds is, van spanningen of conflicten, hoeven die daarom niet eindeloos te duren en definitieve kloven te slaan. Het is een fase die deel uitmaakt van het herinneringswerk. ■

Prof. Dr. Philippe Mesnard,

Directeur van de VZW Auschwitz in Gedachtenis
Vertaling: Anneleen Spiessens

(1) David Roskies geeft aan dat met de oorlog van 1914-1918 het geweld tegen de Joden, in het bijzonder de Oost-Europese Joden, een nog radicaler karakter kreeg dan de voorafgaande pogroms, en steeds meer de allures kreeg van een uitroeiingsproces.

(2) Jean Paulhan, *Les Fleurs de Tarbes ou la Terreur dans les Lettres* [1941], Parijs, Gallimard, Folio essais, 1990, p. 35-37.

(3) Aharon Appelfeld, *L’Héritage nu* [1994], Parijs, L’Olivier, 2006, p. 9.

(4) Elsa Morante, *La Storia* [1974], Parijs, Gallimard, 1977, Folio nr. 4024, p. 538-539.

(5) François Azouvi, *Le Mythe du grand silence*, Parijs, Fayard, 2012.

(6) Philippe Mesnard, *Consciences de la Shoah*, Parijs, Kimé, 2000, p. 13, 26-27 en *idem*, « La tension des identités mémorielles », in Evelyne Grossman en Pierre Lauret, *Changer les identités, Rue Descartes*, Collège international de philosophie - PUF, nr. 66, 2010, p. 93-100.

(7) Michael Rothberg, *Multidirectional Memory*, Stanford, Stanford University Press, 2009, p. 176-198.

“LEVEN EN STRIJDEN VOOR EEN IDEEAAL IS HET EENIGSTE DAT WAARDE HEEFT!”

De motivatie van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog

In haar boek *Voor Vlaanderen, Volk en Führer* (Manteau, 2012) onderzoekt **historica Aline Sax de motivatie en het wereldbeeld van Vlaamse collaborateurs tijdens de Tweede Wereldoorlog¹**. Daarbij stelt ze vast dat het beeld dat in het collectieve geheugen over de collaboratie leeft, niet geheel strookt met de bronnen.

zware en onrechtvaardige strafrechtelijke vervolging. In Vlaamsgezinde kringen, die voor een groot deel zelf in de collaboratie gestapt waren, ontstond meteen na de oorlog de overtuiging dat de repressie een middel was van de Belgische staat om met haar politieke vijanden, de Vlaams-nationalisten, af te rekenen. Bovendien vonden ze de strafmaat buitensporig hoog en onrechtvaardig. Ze waren helemaal niet fout geweest, maar werden toch hard gestraft, was de overtuiging van velen. Die rancune tegen de Belgische staat groeide het eerst in collaboratiekringen. De interneringskampen, waar duizenden mensen die verdacht werden van collaboratie bij elkaar zaten, waren broeihaarden voor dit soort ideeën. Vanuit die onderdogpositie groeide als het ware een echte subcultuur. Gewezen collaborateurs zochten elkaar op in verenigingen, hun kinderen gingen naar eigen jeugdbewegingen, ze hadden eigen tijdschriften en zelfs eigen politieke formaties. Binnen die subcultuur werd het zelfbeeld over de collaboratie op elkaar afgestemd. Dat zelfbeeld was een erg vergoelijkend beeld waarin weinig plaats was

voor diversiteit. De nadruk lag heel sterk op de Vlaams-nationalistische motivatie voor hun collaboratie. De oorzaken van de collaboratie zouden teruggaan tot de Eerste Wereldoorlog en het interbellum. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden Vlaamse soldaten, onbegrepen door hun Franstalige officieren, hun leven geofferd voor een Belgische staat die hen geen rechten gunde en hun offers niet erkende². Ook na de oorlog, tijdens het interbellum, bleef België volgens dit discours de Nederlandstaligen

(1) Aangezien de Waalse collaboratie buiten het bestek van voorliggende studie valt, verwijzen we hiervoor naar de studies van Martin Conway, *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement, 1940-44*, New Haven, Yale University Press, 1993; Eddie de Bruyne, *For Rex and for Belgium: Léon Degrelle and Walloon Political and Military Collaboration 1940-1945*, Solihull, Helion, 2004; Flore Plisnier, *Te wapen voor Hitler. Gewapende collaboratie in Franstalig België 1940-1944*. Antwerpen en Amsterdam, Meulenhoff en Manteau, 2008.

(2) Een mythe die onder meer al werd weerlegd door Sophie De Schaepdrijver in *De Grote Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen en Amsterdam, uitgeverij Atlas, 1997. Zie ook C. Van Everbroeck, "Een bewustzijn geboren uit het vuur. Vlaamse slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog." Anne Morelli (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem, Uitgeverij EPO, 1996, p. 233-242.

© Collectie SONA Brussel, nummer 74480

↑ Collaboratie (glazen clichés), SS-feestzitting, 1940-1945.

discrimineren. Het was de schuld van de onachtzame Belgische staat die geen oor had naar de Vlaamse verzuchtingen, dat Vlamingen hun heil moesten gaan zoeken bij de Duitsers. De hele collaboratie door hadden collaborateurs gehandeld vanuit hun liefde voor het Vlaamse volk, ging het argument verder. Het enige wat deze Vlamingen verweten kon worden was dat ze misschien te naïef waren om hun belangen door de Duitsers te laten behartigen of dat ze zich zonder te weten met wie ze te maken hadden lieten verleiden door de volkse retoriek van de Duitse bezetter. Dat verzekeren gewezen collaborateurs ons immers ook in hun biografieën: over de kampen was toen niets bekend, stelden ze. De geschiedenis mag men niet *hineininterpretieren*. Ze wisten toen niet wat wij nu weten. Het ware gelaat van de nazi's had zich tegenover deze rechtschapen collaborateurs niet getoond. Collaborateurs stelden zichzelf voor als idealisten die slechts met de Duitsers meewerkten om hun hoger doel, de verwezenlijking van hun Vlaams-nationalistische idealen, te bekomen.

Ook buiten die collaboratiekringen kreeg deze vergoelijkende beeldvorming bijval. Gewezen collaborateurs konden zich immers na de oorlog vrij snel -veel sneller dan bijvoorbeeld in Nederland- in het openbare leven inwerken. Onder de gewezen collaborateurs waren heel wat schrijvers, journalisten, historici en andere mondige mensen die hun gedachten bij een breder publiek konden verspreiden. Er verschenen tal van (pseudo-)historische werken over de oorlog of de repressie van de hand van gewezen collaborateurs. Verschillende oud-collaborateurs werden lid van politieke partijen, zoals de Volksunie, de CVP, ... en schopten het tot senator, minister of Europarlementslid³. Al vanaf 1947 kregen de sympathie en de steun voor gewezen collaborateurs een breed maatschappelijk en politiek draagvlak. De beeldvorming die deze oud-collaborateurs

(3) Oswald Van Ooteghem, oud-oostfronter, werd senator voor de VU (Volksunie); Hector de Bruyne, voormalig lid van het VNV, werd senator en minister van Buitenlandse Handel (VU); Victor Leemans, eveneens van het VNV, werd voorzitter van het Europees Parlement.

cultiveerden, werd door een brede sympathiserende basis van niet-collaborateurs gedeeld en haakte zich zo vrij snel en vrij diep vast in het collectieve geheugen.

Vanaf de jaren 1980 kwam er een kentering in dit debat. Door de toenemende aandacht voor de ervaringen van Holocaustoverlevenden en hun getuigenissen werd de oorlog niet meer louter als een militair conflict gezien, maar als de ontsporing van een verwerpelijke ideologie; het nationaalsocialisme. De steun aan die ideologie, die zoiets als de Holocaust had mogelijk gemaakt, was dus niet meer zo makkelijk goed te praten. De collaboratie werd gedemoniseerd.

Toch bleef ook de vergoelijkende beeldvorming doorwerken. Nog steeds zijn er heel wat mensen, waaronder vaak kinderen van collaborateurs, die het vergoelijkende zelfbeeld dat de collaborateurs na de oorlog 'boetseerden' voor de volledige waarheid aannemen.

Het onderzoeksproject dat ten grondslag ligt aan het boek *Voor Vlaanderen, Volk en Führer* ging na door welke factoren mensen werden aangezet tot collaboratie. Het gaf aan dat het niet zozeer om Vlaams-nationalistische naïviteit ging.

Bronnen

Het onderzoek vertrok vanuit drie vragen:

(1) Wie was de gewone collaborateur, de gewone man of vrouw die niet veel te zeggen had maar toch meewerkte met de bezetter?

(2) Waarom collaboreerden zij? Wat was hun motivatie, welke drijfveren hadden deze mensen? En in welke mate werden deze motieven gestuurd of bepaald door hun omgeving?

(3) In welke ideologie pasten deze mensen hun collaboratie in? Hoe zagen zij zichzelf en de wereld om hen heen?

Vervolg op p.6 →

Hitler werd in de propaganda vaak voorgesteld als een soort messias die zijn volk naar een betere toekomst zou leiden.

→ Vervolg van p.5

Om deze vragen op te lossen, werd er bewust voor geopteerd om géén interviews af te nemen, omdat getuigen vaak beïnvloed zijn door de vergoelijkende beeldvorming die al meer dan zeventig jaar doorleeft. Er werd gekozen om enkel met bronnen te werken die tijdens of kort na de oorlog ontstaan waren, namelijk de procesdossiers van de repressie. In deze dossiers komt niet alleen de collaborateur aan het woord, maar ook zijn omgeving. De krijgsauditeur die het onderzoek voerde en moest vaststellen of iemand inderdaad gecollaboreerd had, verhoorde immers heel wat mensen; familieleden, vrienden en kennissen maar ook collega's, burens, de wijkagent, ... en andere mensen die de collaborateur gekend hadden. Op die manier krijg je een veelzijdig beeld van deze man of vrouw. Bovendien zaten in heel wat van die dossiers ook egodocumenten. Tijdens het gerechtelijk onderzoek hield men huiszoeken en nam men alle brieven, dagboeken, ... die iets zouden kunnen vertellen over de collaboratie van de verdachte in beslag. Deze brieven werden toegevoegd aan het dossier.

Tijdens de repressie werden meer dan 53 000 Belgen veroordeeld voor collaboratie. Daarvan waren ongeveer 32 800 Vlamingen. Uit deze groep namen we een steekproef van 326 dossiers, die grondig werden onderzocht.

Groepsportret

Uit het onderzoek van de dossiers bleek dat veruit de meeste van de veroordeelde collaborateurs, 88%, mannen waren. Bovendien waren de meeste collaborateurs erg jong. 42 % van de onderzochte collaborateurs was op het einde van de oorlog 25 jaar of jonger, terwijl dat bij de gehele Belgische bevolking slechts 14 % was. Een derde vaststelling was dat collaborateurs uit alle lagen van de bevolking kwamen,

© K. Stauber, circa 1935

maar dat veruit de meeste collaborateurs zich in de lagere sociale klassen bevonden. Dat betekent dat zij vooral arbeiders, dienstpersoneel, ambachtslieden of kleine boeren waren. Ook gegevens over hun financiële situatie en de graad van geletterdheid ondersteunden het beeld dat de meeste collaborateurs tot de lagere sociale klassen behoorden.

Motivatie

De tweede onderzoeksvraag spitste zich toe op de motieven van collaborateurs. Waarom collaboreerden zij? Vanuit

de dossiers liet zich een rijk palet van motieven optekenen. In een eerste fase konden een zestiental types van erg uiteenlopende motieven opgelijst worden. Sommige mensen collaboreerden omdat ze geloofden in een Nieuwe Orde, in een betere wereld. Anderen wilden geld verdienen met de collaboratie, waren bang om door de Duitsers verplicht tewerkgesteld te worden in Duitsland of handelden uit wraak, avonturisme of rebellie.

Om een beter beeld te krijgen op welke manier deze motieven zich bij individuen manifesteerden, was het nodig om de samenhang tussen de verschillende

motieven te bekijken en dat te plaatsen in de persoonlijke situatie van de collaborateurs en de maatschappelijke context. Meestal kwamen motieven niet geïsoleerd voor, maar was de beslissing om te collaboreren een samenspel van verschillende drijfveren en factoren. Door na te gaan welke motieven bij veel mensen voorkwamen en welke drijfveren op elkaar inwerkten werd een nieuwe indeling uitgewerkt die mensen indeelt volgens hun motiefclusters. Deze indeling bestaat uit drie groepen, waarvan de laatste groep nog eens in twee gedeeld kan worden:

(1) De eerste groep (40%) omvat collaborateurs die handelden omwille van **ideologische motieven**, omwille van een maatschappelijke bekommernis. Zij geloofden dat de Duitsers een Nieuwe Orde zouden vestigen die alle problemen in de maatschappij zouden oplossen. In hun dossiers werden geen andere motieven teruggevonden, waardoor we kunnen stellen dat hun ideologische overtuiging hun collaboratie stuurde en vormgaf. Ze wilden zich effectief engageren omwille van hun ideaal. Deze ideologische overtuiging werd gevat onder de noemer Nieuwe Ordegezindheid.

(2) De tweede groep (28%) bestaat uit collaborateurs die **zowel ideologische als persoonlijke motieven** hadden. Deze 'ideologische probleemoplossers' waren weliswaar Nieuwe Ordegezind, maar zetten hun ideologische overtuiging pas om in daden als ze daarmee ook een persoonlijk probleem van de baan konden ruimen. Dat probleem kon zowel van economische (bv. om uit de werkloosheid te geraken, om geld te verdienen) als van een andere aard zijn (bv. wraak, ontkomen aan vervolging of verplichte tewerkstelling). Aangezien deze personen Nieuwe Ordegezind waren, kozen ze ervoor om hun probleem ook binnen die context op te lossen door in de collaboratie te stappen.

“Iedereen moet zijn verantwoordelijkheid nemen. Was ik ongehuwd en in goede gezondheids-toestand, was ik al lang in de rangen van het Vlaamsche Legioen. Leven en strijden voor een ideaal is het eenigste dat waarde heeft.”

(3) De derde groep (32%) zijn de collaborateurs waarbij **enkel persoonlijke motieven** uit het dossier naar voren kwamen. Ideologische motieven of Nieuwe Ordegezindheid werden tijdens het proces niet enkel door hen, maar ook door getuigen expliciet ontkend. Voor veruit de meesten van deze groep (70%) was geld het hoofdmotief om te collaboreren. Ze waren werkloos, verdienden niet voldoende om rond te komen of wilden een extra graantje meepikken tijdens de bezetting. Daarnaast zijn er een aantal collaborateurs (30%) die andere, heel erg uiteenlopende, persoonlijke motieven hadden die niets te maken hadden met geld. Sociaal behoren deze mensen tot de zwakkere groepen in de samenleving.

Uit deze nieuwe indeling bleek dus dat twee derde van de onderzochte collaborateurs Nieuwe Ordegezind was. Zij lieten zich door hun ideologie leiden in hun beslissing om te collaboreren.

Maar welke ideologie was dit? Wat omvatte die Nieuwe Ordegezindheid?

Ideologie

Om na te gaan wat die Nieuwe Ordegezindheid juist inhield en in welke ideologie deze collaborateurs hun collaboratie inpasten, werd gebruik gemaakt van de brieven die in de dossiers van collaborateurs uit de eerste twee groepen te vinden

waren. Bij elk thema werd nagegaan wat de collaborateurs schreven (inhoud) en met welke woorden ze dit deden (vorm).

Vanuit de analyse van de brieven konden vier belangrijke conclusies getrokken worden die ons iets leren over het wereldbeeld van ideologisch beïnvloede collaborateurs.

(1) Collaboratie was niet enkel een professionele of economische beslissing, maar ook een sociale stap. Collaborateurs pasten hun sociale netwerk – hun vrienden- en kennissenkring – aan hun collaboratie aan. De banden met niet-collaborateurs werden (door beide kanten) verbroken en collaborateurs werkten zich steeds dieper in een collaboratienetwerk in. Naarmate de oorlog vorderde en de houding van de Duitsers tegenover de bevolking veranderde, sloten beide kringen zich meer en werd het steeds moeilijker om uit die netwerken te stappen. Enerzijds werden collaborateurs door de niet-collaborerende maatschappij uitgesloten en gestigmatiseerd. *Eens een zwarte, altijd een zwarte*, leek het motto. Niet-collaborateurs waren bang van collaborateurs of wilden niets met hen te maken hebben. Anderzijds zorgden de collaborerende groepen voor een sterk samenhangsgevoel en konden collaborateurs zich moeilijk aan het netwerk onttrekken. De scheiding tussen collaborateurs en niet-collaborateurs werd ook in de hand gewerkt door een sterk gepolariseerd wij-zij-denken. *Al wie niet voor ons is, is tegen ons*, zo dachten vele collaborateurs. De Ander (zowel de geallieerden, de Russen als niet-collaborateurs) werd per definitie als een gevaar en een bedreiging beschouwd.

(2) De ideologie van deze collaborateurs was een vermenging van Duitse/nationaalsocialistische met Vlaamse en/of Vlaams-nationalistische elementen. Hun zelfbeeld bestond uit twee identiteiten die

Vervolg op p.8 →

→ Vervolg van p.7

ze probleemloos met elkaar combineerden. Ze voelden zich Vlaming én Germaan en zagen het nationaalsocialisme als de toekomst voor Vlaanderen. Het nazisme werd niet gebruikt om een *hidden agenda* te verwezenlijken, zoals in de beeldvorming vaak benadrukt werd, maar was het doel op zich. Ze wilden zich -soms erg verregaand- engageren om de nationaalsocialistische droom te verwezenlijken. Deze nationaalsocialistische droom werd 'gedomesticeerd' door er Vlaamse elementen aan toe te voegen.

(3) Het engagement dat deze mensen aangingen was allesbehalve vrijblijvend. Collaborateurs verwachtten van zichzelf en van elkaar dat ze zich tot het uiterste inzetten. Plichtsgevoel was niet alleen een belangrijke motor voor hun handelen, maar legitimeerde dat handelen ook. Hoe dat engagement moest worden opgenomen, was minder vastomlijnd. Strijd werd vaak als metafoor voor het engagement gebruikt, maar dit kon zowel op een letterlijke strijd (met wapens) als op een figuurlijke strijd (door te werken) slaan. Er werd geen oordeel geveld over de vorm van het engagement, enkel over de intensiteit ervan. Inzet tot het uiterste betekende voor verschillende collaborateurs ook 'tot de dood'. Ze hadden een keuze gemaakt en moesten die weg blijven gaan. Ze hadden trouw gezworen en zouden ook trouw blijven.

(4) De figuur van Hitler was erg belangrijk voor deze ideologisch beïnvloede collaborateurs. Zij verbonden hun trouw, hun lot en vaak ook hun leven persoonlijk aan de *Führer*. Hij was de Leider van wie ze alle heil verwachtten. Hitler zou hen naar de zege leiden en korte metten maken met de chaos, de oneerlijkheid en de onvrijheid van voor de oorlog. Hij was niet alleen een Leider, maar ook een medestrijder die zij aan zij met de collaborateurs streed voor een betere toekomst. De band die de col-

“De bedoeling was eerst en vooral om tamelijk meer te verdienen, want ik verdiende als schrijver met vier kinderen, 240 frank in de week. Ik kreeg bij de Vlaamse Wacht 350 frank en ik had er nog de kost bij en de kleren, en mijn vrouw had geen centiem kosten. En al mijn verplaatsingen werden terugbetaald. Ik ging op de tram, ik moest niet betalen. Ik ging op de trein, ik moest niet betalen.”

laborateurs met Hitler voelden, was niet alleen opvallend sterk, maar ook erg persoonlijk. Ze knoopten hun persoonlijke lot en toekomst vast aan die van Hitler. 'Zoo de *Führer* vergaat, vergaat zijn Volk', schreef Bertrand L. in juli 1944 en hij rekende zichzelf expliciet tot dat volk.

Het geloof in Hitler bleef bij velen zelfs tot op het einde van de oorlog rotsvast overeind. De loyaliteit tegenover de binnenlandse collaborerende bewegingen nam echter af. Naarmate de oorlog vorderde, kregen de Vlaamse leiders het steeds zwaarder te verduren. Sommige collaborateurs vonden dat de Vlaamse organisaties niet radicaal genoeg waren of het Duitse voorbeeld niet voldoende volgde. Volgens hen was het interne gekibbel tussen de Vlaamse collaborerende partijen een duidelijk teken van zwakte, een zwakte die ze niet opmerkten bij de Duitse leiding, die zich tot het einde onverbiddelelijk bleef opstellen. Anderen raakten teleurgesteld in hun Vlaamse leiders omdat die de

gemaakte beloftes niet nakwamen. Hitler stond daarentegen verder van hen af, had nooit concrete beloften gedaan en was dus ongenaakbaarder.

Een opvallende afwezig?

Opvallend is dat zowel in de brieven als in de procesdossiers antisemitische motieven amper of niet naar voor komen. Dit betekent echter niet dat geen enkele collaborateur handelde uit antisemitische overtuiging. Uit onderzoek van Lieven Saerens en Robby Van Eetvelde over de Jodenjagers van de Vlaamse SS en Vlaamse agenten van de *Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst* is gebleken dat antisemitisme bij hen zeker (ook) een drijfveer was voor hun vaak erg brutale optreden tegenover Joden. Waarom is daarover dan niets terug te vinden in de dossiers of in de brieven? Daarvoor zijn twee redenen:

Eenzijds was er na de oorlog geen aandacht voor de Jodenvervolgung en dus ook niet voor de motieven die daarbij een rol gespeeld kunnen hebben. De krijgssauditeur was tijdens het proces niet geïnteresseerd in de Jodenvervolgung en stelde daarom ook geen vragen waaruit een antisemitische houding van de verdachte zou kunnen blijken. Deelname aan de Jodenvervolgung (vorm) de in de meeste dossiers geen aparte aanklacht en werd soms zelfs geheel niet opgemerkt, ook al blijkt uit andere documenten dat de verdachte hierin wel degelijk een rol speelde.

Anderzijds kwam maar een erg klein deel van de Vlaamse bevolking in contact met Joden. De Joodse bevolking was vooral gecentraliseerd in Antwerpen en Brussel. Veel Vlamingen kenden helemaal geen Joodse mensen. In hun brieven schrijven zij over de dingen die ze meemaken, de dingen uit hun eigen omgeving. En omdat zo weinig mensen daadwerkelijk met hun Joodse medemensen of met de Jodenvervolgung in aanraking kwamen, schreven zij daar in hun brieven niet over.

Bovendien vormen de echte Jodenjagers een relatief kleine groep, die in de steekproef niet vertegenwoordigd was.

Conclusie

Uit het onderzoek blijkt dus dat de Vlaamse collaborateurs op basis van hun motivatie in drie groepen kunnen worden opgesplitst. Twee derde van de collabo-

rateurs handelde daarbij uit ideologische overtuiging. Zij geloofden in een Nieuwe Orde en wilden door te collaboreren helpen om die te verwezenlijken. Deze ideologische motivatie ging al dan niet gepaard met persoonlijke motieven (bv. geld). Uit de brieven van ideologische collaborateurs kunnen we vaststellen dat zij Vlaamse nazi's waren: hun ideologie incorporeerde heel wat typische nationaalso-

cialistische elementen, zoals bijvoorbeeld trouw en gehoorzaamheid aan Hitler. Deze nationaalsocialistische elementen werden vermengd met Vlaamse elementen; ze voelden zich wel nauw verbonden met de Duitsers, maar hun *Heimat* bleef Vlaanderen. ■

Aline Sax,

Doctor in de Geschiedenis, jeugdauteur

Ondanks alle pogingen om de origine van bepaalde foto's te achterhalen is de auteur van deze publicatie hierin niet geslaagd. Indien rechthebbenden van deze foto's zich in deze publicatie herkennen kunnen zij contact opnemen met de Stichting Auschwitz.

Een ge(re)construeerde herinnering

DOELSTELLINGEN: De leerlingen leren de verschillen zien tussen de beeldvorming die na de oorlog gepropageerd werd en de bronnen die tijdens de oorlog geschreven werden. De teksten zetten aan tot reflectie over hoe het collectief geheugen gevormd wordt en tonen aan dat die (collectieve) herinnering niet steeds het volledige verhaal vertelt.

DUUR: 1 lesuur.

BETREFFENDE VAKKEN: geschiedenis, levensbeschouwelijke vakken.

MATERIAAL: zie bijgevoegd artikel, brief van Gilbert aan zijn zusje (Auditoraat-generaal, dossier nr. 117/44, Gilbert B., brief aan zijn zus, dd. 26/1/1943), uittreksel uit Van Dingenen, J., 'Waarom wij collaboreerden', in *Broederband*, nr. 11-12, nov.-dec. 1970.

VRAAG

✓ Aline Sax schrijft in haar artikel dat het beeld dat oud-collaborateurs na de oorlog schilderden niet overeenstemt met het beeld dat in brieven van collaborateurs tijdens de oorlog naar voor komt. Wat was het verschil? Welke nadrukken werden na de oorlog gelegd? Welke elementen werden verzwegen? Welke motieven komen naar voor in de brieven? Welke van die motieven kan je ook in de citaten herkennen? Leg uit.

BRONNENOEFFENING

✓ In bijlage vind je een brief van Gilbert, een collaborateur die in 1943 aan het Oostfront streed. Hij schreef deze brief aan zijn kleine zusje Marie-Louise. Daarnaast vind je ook een artikel uit *Broederband*, een

tijdschrift waarin gewezen collaborateurs publiceerden. De auteur legt in dit artikel uit 1970 uit waarom hij gecollaboreerd heeft. Vergelijk beide teksten. Welke motieven kan je uit Gilberts brief halen en welke motieven stipt de auteur van *Broederband* aan? Komt dit overeen met de conclusies van Aline Sax?

REFLEXIEF KLAGESPREK

✓ Het verschil in beide teksten kan aangegrepen worden om een klaggesprek te houden over het waarom van deze eenzijdige beeldvorming (waarom focussten oud-collaborateurs vooral op Vlaams-nationalistische motieven en niet op hun nationaalsocialistische overtuiging?), over de betrouwbaarheid van het geheugen en herinneringen (hoe wordt het collectief geheugen gevormd? Hoe komen vertekende

beelden tot stand? Interiorisatie van een beeldvorming kan ook de eigen herinnering aantasten – gewezen collaborateurs geloven die eenzijdige beeldvorming immers) en over de drang om (niet) te oordelen over geschiedenis (moeten we collaboratie veroordelen? Wat is het gevaar van dit wel/niet te doen? Het amnestiedebat leidt in het parlement nog steeds tot verhitte debatten, wat vind je daarvan? Hoe komen de Vlaamse en Waalse collaboratie in die debatten aan bod en in welke mate weerspiegelen ze de historische werkelijkheid?)

BRONNEN

✓ De bronnen worden weergegeven zoals ze geschreven werden, inclusief oude of foutieve spelling.

Vervolg op p.10 →

DOCUMENT

J. VAN DINGENEN, « WAAROM WIJ COLLABOREERDEN »

ONZE WEG NAAR DE COLLABORATIE

Iedereen weet dat er vele vormen van collaboratie zijn en dat de motieven waarom iemand collaboreert sterk kunnen variëren. In deze verhandeling beperken we ons tot de Vlaams-nationale collaboratie, t.t.z. de collaboratie van Vlaams-nationalisten, die omwille van hun Vlaams-nationale overtuiging collaboreren omdat ze op een bepaald ogenblik van oordeel zijn dat een bepaalde vorm van samenwerking met de machthebbers van dit ogenblik de beste methode is om Vlaanderens belangen te behartigen. [...] [p. 25-26]

Collaboratiedrang

De idee van collaboratie in de zin van samenwerking met de machthebbers van het ogenblik om Vlaanderen beter te dienen is steeds in het Vlaams-nationalisme aanwezig geweest. Telkens dit Vlaams-nationalisme tot een zekere politieke macht uitgroeide, stak deze collaboratie-idee krachtig het hoofd op.

Mei 1940

[...] Terwijl tienduizenden Vlaams-nationalisten hun leven waagden voor België werden hun leiders aangehouden, als misdadigers weggevoerd en aan de Franse veiligheidsdiensten uitgeleverd. We voelden het aan als een oorlogsverklaring door deze machthebbers aan de Vlaamse beweging, zodat het in ons ontluikende loyaliteitsgevoel tegenover België in de kiem gesmoord werd.

Morele bezwaren tegen collaboratie?

Heelhuids uit de actieve oorlog gekomen keken we ongeduldig uit naar de mogelijkheden die deze oorlog voor Vlaanderen zou kunnen brengen. Van 28 mei tot midden juni zouden we als krijgsgevangene de tijd tot nadenken en meditatie krijgen.

Het argument van verraad aan België had, om de hier reeds meermaals aangehaalde redenen, voor ons geen waarde.

Verraad tegenover Vlaanderen? Was samenwerken met België, dat reeds 110 jaar lang bewees een vijand van Vlaanderen te zijn, geen veel groter verraad dan een gebeurlijke samenwerking met Duitsland waarvan het nog moest blijken of het een vriend of een vijand zou zijn? Uit de wijze waarop de Belgische machthebbers hun volk in de steek hadden gelaten, uit al wat in de beruchte meidagen gebeurd was en nog gebeurde, bleek duidelijk dat ons politiek regime door en door rot was. Dat onze kritiek op dit regime ten volle gerechtvaardigd was en dat het dringend noodzakelijk werd om ook bij ons een nieuwe en betere orde uit te bouwen.

Daarbij kwam dat de houding en het optreden van de Duitse *Wehrmacht* ons een totaal ander beeld van het Duitse volk voortoverde dan ditgene dat aan de hand van de verhalen over '14-'18 en van de Belgische voorlichting in ons leefde.

Voor ons was dit verschil een duidelijke aanwijzing dat de nieuwe orde in Duitsland niet alleen nieuw maar vooral beter was. De vrijlating van de krijgsgevangenen, zowel in Nederland als in Vlaanderen, zou een paar dagen later de laatste twijfel wegnemen. [p. 31-32]

DE COLLABORATIE

Collaboratie noodzaak?

Tijdens deze "wachperiode" werden we ons meer en meer bewust van een zeer belangrijke reden waarom het VNV [Vlaamsch Nationalistisch Verbond] gebeurlijk zou moeten collaboreren en waarmee we dan toe nog geen rekening gehouden hadden. Het bleek overduidelijk, dat iemand de belangen van de bevolking bij de bezetter zou moeten behartigen.

Die "iemand" konden moeilijk de oude machthebbers zijn, want deze hadden door hun vlucht bijna alle krediet verloren. Daarbij konden ze tegenover de bezetter hoogstens een houding van onderdanige knikkers aannemen, want ze waren niet alleen de overwonnenen maar tevens door

hun vlucht de schuldigen, die stonden tegenover hun mogelijke rechter.

Die "iemand" mocht al evenmin een of andere gelegenheidscollaborateur zijn die maar al te gemakkelijk zou trachten om zelf zoveel mogelijk van die collaboratie te profiteren.

Het moest niet alleen iemand zijn die door zijn verteden geen vijand van Duitsland kon genoemd worden dus vrij en vrank zou kunnen spreken, maar het moest ook iemand zijn, die voldoende idealisme kon opbrengen om de werkelijke belangen van zijn medemensen te behartigen en die desnoods bereid was daartoe heel wat risico's op zich te nemen.

Het werd duidelijk dat die "iemand" niemand anders kon of zou mogen zijn dan een al of niet vernieuwd VNV-er. [p. 35-36]

Mislukt maar niet nutteloos

Het mislukte en het einde was inderdaad bijzonder bitter, maar we hoeven ons over onze strijd en onze inzet niet te schamen. Op het ogenblik dat de loop van de geschiedenis zo was, dat voor het VNV het ogenblik kwam om zijn kans te gaan, om zich in te zetten, om te trachten Vlaanderens belangen te behartigen, heeft het wel geaard om beter te kunnen overleggen, maar het heeft niet geaard om zijn verantwoordelijkheid op te nemen, niet geaard om zware risico's op zich te nemen om te trachten Vlaanderen te redden en ons volk te dienen.

Met de inzet van al onze krachten hebben we gestreden, niet voor ons zelf maar voor ons volk en ons ideaal. Voor België waren we mogelijk verraders en we werden als dusdanig gestraft.

Voor Vlaanderen kunnen we met onze leider Staf De Clercq getuigen: "Wij hebben voor ons volk al gedaan wat we konden."

Als Vlaams-nationalisten mogen we trots zijn op onze strijd en we zijn er trots op!

Trots, nee niet op de collaboratie, zeker niet op alles wat tijdens die collaboratie gebeurde. Want er gebeurde heel wat dat we, toen zowel als nu, afkeurden en afkeuren.

Trots, wel op het feit dat zovele Vlaams-nationalisten als werkelijke idealisten door hun totale inzet getracht hebben hun volk in nood te dienen, ook wanneer ze daarbij zelf ten onder zouden gaan. Door die inzet, door onze "collaboratie" werd voor ons volk ontzettend veel gered.

Al mislukte ons politiek opzet de Dietse volksstaat te verwezenlijken – die hoop werd inderdaad één grote desillusie – hebben we toch de groote [sic] troost ons volk werkelijk gediend te hebben en er mede voor gezorgd te hebben dat Vlaanderen als een van de minst getroffen gebieden uit deze oorlog is gekomen. Dat in vergelijking met onze buurlanden, het "arme" Vlaanderen van voor mei '40, na '45 een van de rijkste landen van West-Europa werd, was mede ons werk!

Dat België daarna die rijkdom terug verkwaanseld heeft is niet onze "schuld" want toen zaten we als "verraders" in de gevangenis en betaalden onze "schuld" aan België.

Zo eindigde voor ons "onze" collaboratie en begon de Belgische repressie. Eens te meer leerden we het ware, het echte België kennen en weer werd een gevoel van loyaliteit, dat na de grote desillusie van de collaboratie opnieuw ontloken was, in de kiem gesmoord. Dat België toen een enige kans gemist heeft om Vlaanderen met België te verzoenen, zullen die verblinde Vlamingenhaters wellicht nooit begrijpen.

Door deze repressie werd bewezen dat we ons niet vergist hadden om het buiten en desnoods tegen België te beproeven. Dit België van 1945 kon inderdaad geen vaderland voor Vlaanderen zijn. [p. 37-38]

J. Van Dingenen, « Waarom wij collaboreerden », Broederband, november-december 1970, nr. 11-12, p. 3-48.

DOCUMENT

AUDITORAAT-GENERAAL, DOSSIER NR. 117/44,
GILBERT B., BRIEF AAN ZIJN ZUS, DD. 26/1/1943

Front Oostfront, den 26.1.1943

Liefste Zusje,

Het deed me veel genoegen je briefje van 10.1. te ontvangen.

Ja de post gaat nou wel een beetje langzamer maar dat komt door de Winter.

Ja, Marie-Louïskens, ik kan wel geloven dat het bij de kerlinnekens [de jeugdbeweging van het Vlaams Nationaal Vrouwenverbond] ook al achteruit boert, verwondert me niet. En het gaat overal zoo, Wiesken. En weet je waarom? Omdat het geloof en vertrouwen in de Führer, Adolf Hitler, ontbreekt. En dat moet jij hebben, Marie-Louïskens, vertrouwen en geloof in de Führer want zonder dit kan men niet onvoorwaardelijk aan zijn oversten gehoorzamen.

Maar dat er zoo veel scheef gaat bij jullie thuis ligt daaraan dat het VNV [Vlaamsch Nationaal Verbond] nationaalsocialistisch wil zijn maar het eigenlijk niet is want ze willen alles altijd op hun eigen manier doen en nou sukkelen ze al bijna drie jaar en er is nog niets tot stand gekomen dat op iets trekt. Waarom wordt niet op dezelfde manier gewerkt als in Duitsland? Omdat vele, zeer vele bang zijn als men de methode van Adolf Hitler zou volgen, zij zelfs niets meer zouden te vertellen hebben omdat ze als onbekwaam aan de kant zouden gezet worden.

Zie Wiesken, ik wil jou iets zeer ernstigs vertellen. God schiep de wereld en al wat er is. God zorgde er ook voor dat de menschen van verschillende soorten, van verschillende rassen (zwart, geel, rood, wit) zijn. Dat zijn de hoofdonterscheiden. Maar er is meer, die verschillende rassen hebben van God verschillende eigenschappen, zoo verstandelijke als lichamelijke meegekregen.

Wij behoren tot het Germaansche ras, dat sedert duizenden jaren verweg de mooiste en beste menschen heeft omdat God het zoo gewild heeft.

En God lei die verschillende eigenschappen in het bloed van de menschen. En menschen met dezelfde eigenschappen horen bij mekaar en trachten samen te komen. In mij, in jou is hetzelfde bloed, dat wij van pa en ma hebben, daardoor zijn wij broer en zus. En de voorvaders van ons, Vlamingen, waren dezelfde als van de Duitschers. Daardoor hebben wij hetzelfde bloed en dezelfde eigenschappen en hooren ook bij mekaar. Vroeger was dat zoo ééns. Maar door de geschiedenis heen werd het anders; Vlaanderen werd van Duitsland losgerukt. Nou is Adolf Hitler daar en is er voor Vlaanderen weer de gelegenheid om de door God gewilde weg te volgen. En als nou velen in Vlaanderen dat niet willen inzien dan is het omdat ze schrik daarvoor hebben. Waarvoor? Omdat ze dan meer plichten daarbij kregen en vooral de plicht soldaat te worden. Want ze wenschen wel van de overwinning van Duitsland te profiteeren maar er zoo weinig mogelijk zelf moeite voor te doen. Er zijn eerder al een groot deel anderen die weten wat er van de zaak is en die er niet voor terugschrikken hun plicht vol aan te nemen en ze dan ook in de Waffen-SS of elders in Duitschen dienst volbrengen.

Je broer groet je hartelijk van het Oostfront.

Heil Hitler

Gilbert

HET GEDENKTEKEN, DE PLEK EN DE HERINNERING

De monumentalisering van kamp Westerbork

— Heel wat voormalige NS-concentratiekampen zijn na de Tweede Wereldoorlog plaatsen van herinnering geworden, die een rol vervullen in de collectieve gedachtenis van bepaalde gebeurtenissen en uitgerust kunnen zijn met verschillende museale en didactische functies. Al naargelang het moment en bepaalde beleidskeuzes werden deze historische sites bewaard of hervormd, onder meer vanuit hun (beoogde) relatie met bepaalde groeperingen en het brede publiek. In dit artikel schetst Roel Hijink de wordingsgeschiedenis van het naoorlogse kamp Westerbork. Het artikel is gebaseerd op zijn boek *Voormalige concentratiekampen. De monumentaliseringsgeschiedenis van de Duitse kampen in Nederland* (Verloren, 2011).

Tijdens de Duitse bezetting werden er op Nederlands grondgebied verschillende kampen ingericht. De kampen Schoorl, Amersfoort, Ommen en Vught - in volgorde van oprichting - worden aangeduid als 'concentratiekampen'. Voor de Joden waren er speciale kampen, waarvan Westerbork het grootste en bekendste is. Westerbork was in 1939 op last van de Nederlandse overheid gebouwd maar met Joods geld gefinancierd om Joodse vluchtelingen uit Duitsland op te vangen. Tijdens de bezetting gebruikten de nazi's het kamp als doorgangskamp naar de vernietigingskampen in Polen.

De kampen in Nederland maakten deel uit van het netwerk van de nazi-terreur, dat meer dan 10.000 kampen omvatte van tenminste 17 verschillende types. Een aantal van de voormalige concentratiekampen leven nu voort als *lieux de mémoire*. Vooral

na de val van de Berlijnse Muur in 1989, de *Stockholm Declaration* (2000) en de *Prague Declaration on European Conscience and Communism* (2008) zijn deze nationale herinneringsplekken van terreur deel van een Europese ervaring geworden¹. Voor de voormalige kampen Amersfoort, Vught en Westerbork was dit geen vanzelfsprekende evolutie. Na de oorlog werden de kampen in Nederland, net als de meeste voormalige kampen in Europa, voor verschillende doelen hergebruikt². Westerbork werd na de bevrijding gebruikt om de zogenaamde 'foute' Nederlanders te interneren. In 1948 kwam een einde aan deze functie als inter-

(1) Zie: Rob van der Laarse, *De oorlog als beleving. Over de musealisering en encenering van Holocaust-erfgoed*, Reijnwardt Academie 2010/2011, p. 26, 64.

(2) Harold Marcuse, 'The afterlife of the camps', Jane Caplan/Nikolaus Wachsmann (red.), *Concentration Camps in Nazi Germany*. Londen en New York, Routledge, 2010, p. 186-211.

(3) Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger.

neringskamp. Het kamp stond toen op de nominatie om een varkensmesterij te worden - een idee van het ministerie van Justitie - of om gesloopt te worden. Het ministerie van Oorlog werd echter aangewezen als nieuwe beheerder en besloot het kamp te gebruiken voor legeroefeningen. In 1950 stelde het ministerie van Oorlog kamp Schattenberg, zoals Westerbork nu heette, ter beschikking van het ministerie van Binnenlandse Zaken voor het onderbrengen van gerepatrieerde gezinnen uit Indonesië. Daarna bood het kamp huisvesting aan Zuid-Molukse KNIL³-militairen en hun gezinnen. Niet-buikbare barakken werden verkocht en deden nog jaren dienst als landbouwschuur, opslagplaats, kerk of ontmoetingscentrum. In 1965 werd langzaam begonnen met de sloop van het kamp, nadat de Nederlandse overheid had besloten dat de Molukkers die er nog woonden dienden te integreren in

© Roel Hijink, 2011

↑ Fusillademonument kamp Vught, Johannes F. van Herwerden, onthuld in 1947. Franse kalksteen, 26 panelen, ca. 26 meter lang en 2,3 meter hoog. Het kruis is ca. 10 meter hoog.

© Roel Hijink, 2011

↑ Nationaal monument Westerbork, ontworpen door Ralph Prins, onthuld in 1970.

de Nederlandse samenleving. In 1971 verhuisden de laatste Molukse bewoners en werd Schattenberg, en daarmee het voormalige kamp Westerbork, met de grond gelijkgemaakt. Wat overbleef was een kale vlakte met aan de zuidkant een rij telescopen van de Radio Sterrenwacht waarvan de eerste telescoop in 1967 was geplaatst. Het enige wat na de sloop van het kamp nog herinnerde aan het doorgangskamp, was Nationaal Monument Westerbork: een gedenkteken, opgericht in 1970, op de plaats waar de deportatietreinen stopten, bestaand uit een stootblok en negentig meter rails, waarvan de uiteinden de lucht in krullen⁴. Dit monument kadert in een bredere evolutie van gedenktekens die we eerst kort zullen schetsen.

De eerste gedenktekens

De eerste monumenten die voor de slachtoffers van de kampen in Nederland werden opgericht waren fusillademonumenten. In Vught werd op de voormalige schietbaan in 1947 een herdenkingsmuur opgericht, in Westerbork in 1949 een grafmonument en in Amersfoort in 1953 een standbeeld aan het eind van de voormalige schietbaan. Het grafmonument in Westerbork is het zogenaamde Verzetsgraf en is gewijd aan tien verzetsstrijders die op 20 september 1943 waren geëxecuteerd bij

Assen. Deze fusillademonumenten konden worden verbonden met het nationale politieke verloop van lijden, offer en verzet. Het nationale, politieke en christelijke discours - zo typerend voor de eerste jaren na de oorlog - is voor de kampprojecten nergens zo duidelijk in beeld gebracht als in Vught. De gefusilleerden in Vught worden nadrukkelijk herdacht als leden van de Nederlandse natie. De indeling van de namenlijsten op de herdenkingsmuur, geordend op plaatsnaam, is een bijna letterlijke weerspiegeling van hoe de slachtoffers ondergeschikt werden gemaakt aan de belangen van de nationale volksgemeenschap. Met het kruishout achter het monument en de spreuk uit het nationale volkslied, het Wilhelmus, onder de namenlijsten lijken de gevallen te hebben gestreden voor de nationale drie-eenheid: samen met God voor Nederland en Oranje. Het monument sluit naadloos aan bij de grote verhalen van nationalisme en traditionele religieuze ideologieën waarin het verzet centraal stond en waarin geen plaats was voor de doden en gebeurtenissen die niet pasten in het verhaal van heldenmoed en nationale wederopstanding.

Voor de evocatie van die gevangenen die niet door executie om het leven waren gekomen was geen plaats. De gevangenen van Vught die door ondervoeding, ziektes en marteling om het leven waren

gekomen, werden niet met naam en toenaam herdacht. Hoewel de fusillademonumenten in Amersfoort en Vught geen overwinningen herdenken, staan ze toch in de traditie van offer en heldenverering. Met de oprichting van deze gedenktekens werden de kampen voorgesteld alsof het plekken waren waar gevangenschap het gevolg was van een nationale eendracht waarmee de strijd tegen de bezetter was aangegaan. Leed en dood werden geïnterpreteerd als offers voor het vaderland. De gedenktekens zijn symbolen die vanzelfsprekend niet representatief zijn voor de kamppopulatie en hun ervaring binnen de kampen. Feitelijk is hun identificatiemogelijkheid beperkt tot een kleine groep kampgevangenen, met name de politieke gevangenen of verzetsgevangenen. Monumenten voor verzetsgevangenen zien we in deze periode ook elders in Europa zoals in Fort Breendonk (België), de nationale monumenten in Mauthausen (Oostenrijk), Natzweiler-Struthof (Frankrijk) en zelfs in Auschwitz-Birkenau (Polen).

Vervolg op p.14 →

(4) Maker van het monument is Ralph Prins. Prins was tijdens de bezetting geïnterneerd in Barneveld en werd later via Westerbork weggevoerd naar Theresienstadt. Hij overleefde de oorlog, de meeste van zijn familieleden werden vergast. Prins moest in Westerbork berichten rondbrengen en was daardoor getuige van de wekelijkse transporten. De essentie van Westerbork was volgens Prins de vraag: Ga je wel of niet met de volgende trein mee?

→ Vervolg van p.13

Nationaal monument Westerbork

Het eerste monument waarin de Joodse slachtoffers van Westerbork een rol spelen, was een gedenkraam dat op 23 februari 1949 werd onthuld in het gemeentehuis van het dorp Westerbork, gelegen op tien kilometer afstand van het kamp. Het gedenkraam was door het Nederlandse Rode Kruis aangeboden aan de gemeente Westerbork als dank voor de hulp aan de Joodse gedeporteerden. Van de Joden werd verwacht dat ze dankbaarheid toonden tegenover de Nederlandse bevolking en die dankbaarheid wilde men vanuit de Joodse gemeenschap ook betuigen, al dan niet uit eigen beweging⁵. Het tweede monument dat in relatie tot de Joodse slachtoffers van kamp Westerbork stond, bevond zich op een begraafplaats in Assen. Het grafmonument, een gedenkteken voor de niet-teruggekeerde gedeporteerde gevangenen van kamp Westerbork en de Joodse ingezetenen van Assen werd op zondag 7 juni 1951 onthuld. Ook dit gedenkteken in Assen is

(5) Illustratie is de oprichting van het (Joop) Westerweelwoud in Palestina en het monument 'Herdenking Burgerzin Amsterdamse bevolking tegenover de joodse bevolking', uitingen van hun dankbare herinnering aan dappere Nederlanders. Het initiatief voor het laatste gedenkteken was genomen door een aantal Amsterdamse Joden, nadat de autoriteiten naar het schijnt hadden laten doorschermen dat een blijk van dank voor de solidariteit en de offers van de Amsterdammers voor de Joden tijdens de oorlog op prijs zou worden gesteld.

(6) Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* was na de bevrijding het belangrijkste joodse orgaan in Nederland, met een zionistische inslag en een zelfbewust joods karakter. Zie Evelien Gans, "Vandaag hebben ze niets – maar morgen bezitten ze weer tien gulden". Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland', Conny Kristel (red.), *Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002, p. 330.

(7) Zie hierover Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*, Groningen 1995.

© Roel Hijink, 2011

geen geïsoleerd fenomeen. Wie het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van eind jaren veertig en begin jaren vijftig doorneemt, kan de verslagen lezen van talloze bijeenkomsten op Joodse begraafplaatsen ter gelegenheid van de inwijding van het zoveelste grafmonument⁶.

De hierboven besproken monumenten die in relatie tot kamp Westerbork zijn opgericht, illustreren welke plaats de Holocaust in de openbare herinnering had in Nederland. De herinnering aan de Jodenvervolging was in de eerste jaren na de bevrijding geen verdrongen geschiedenis, maar ze was ook geen thema dat in de publieke ruimte benadrukt werd of, zoals later, een zelfstandige geschiedenis. De Jodenvervolging werd ingepast binnen het nationale verhaal van lijden en verzet, dat niet zelden van een christelijke context werd voorzien⁷.

Behalve het Verzetsgraf, het gedenkraam in het gemeentehuis van Westerbork en het grafmonument op de begraafplaats van Assen was er nog steeds geen specifiek monument ter herinnering aan kamp Westerbork. Toch stond een monument voor het kamp al vroeg op de agenda. In 1947 nam het Plaatselijke Comité te Westerbork der Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens het initiatief voor een nationaal gedenkteken voor kamp Westerbork. Aan

de grondslag van dit initiatief lag de lijst die de Nationale Monumenten Commissie⁸ had opgesteld van de oorlogsgebeurtenissen die met een nationaal monument moesten worden herdacht. De lijst bevatte een reeks van vijftien nationale monumenten, onder meer voor de kampen Amersfoort, Vught en Westerbork. Er moesten gelijkvormige monumenten komen met eenzelfde nationale betekenis, een betekenis gevat in termen van leed en verzet. Dit initiatief is echter bij een voornemen gebleven: tot een werkelijke oprichting van een monument is het nooit gekomen. Ook de plannen van het Plaatselijke Comité te Westerbork der Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens werden omwille van onbekende redenen niet uitgewerkt en van het comité werd nooit meer wat vernomen⁹.

Het eerste serieuze plan, dat uiteindelijk geleid heeft tot een monument voor kamp Westerbork, werd op 31 oktober 1957 in het provinciehuis te Assen bekendgemaakt. Het initiatief kwam van mensen uit het voormalige verzet. Het initiatief kreeg veel bijval, ook van Joodse zijde. Toch ging het plan niet door, met name omdat het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap¹⁰ bezwaar had gemaakt en het standpunt innam dat een monument voor Westerbork voor het nageslacht

© Roel Hijink, 2011

←←

Op het kampterrein van Westerbork zijn de plekken waar de barakken hebben gestaan gemarkeerd door taluds. De betonnen piramide geeft toelichting. Op de achtergrond is de voormalige appèlplaats zichtbaar en de schotels van de Radiosterrenwacht.

←

Fotografische reconstructie van de barak waar Anne Frank zou hebben gewerkt, opgericht in 2009, langs de *Boulevard de Misère*. De originele barak was kort voordat hij verplaatst zou worden naar Westerbork in juni 2009 afgebrand.

geen enkele betekenis had. Uit respect voor deze opvatting ging de oprichting van het gedenkteken niet door. Meer dan vijftien jaar na de 'bevrijding' bleek het initiatief om een gedenkteken voor kamp Westerbork op te richten bij het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap vooral gevoelens van bitterheid en rancune op te roepen. Deze gevoelens hadden een lange voorgeschiedenis. Niet alleen de passieve houding van de meeste Nederlanders en de actieve medewerking van een groot deel van het overheidsapparaat aan de Jodenvervolging leidden tot bitterheid, maar ook de modaliteiten van de Joodse terugkeer en de opvang in Nederland. De historicus Isaac Lipschits typeerde de opvang van de Joden in het naoorlogse Nederland als 'de kleine sjoa'¹¹. Ook de handelwijze van de overheid bij de constructie van kamp Westerbork en de manier waarop zij zich na de bezetting het kamp toe-eigende, waren velen nog niet vergeten¹². Daarnaast lag de herinnering aan Westerbork en de Jodenvervolging nog te gevoelig bij de overlevenden. Westerbork was voor de Joodse gemeenschap, zo kort na de oorlog, niet de meest geschikte plek voor een monument.

Het afgeblazen initiatief werd nieuw leven ingeblazen toen midden jaren zestig bekend raakte dat het Molukkenkamp definitief zou verdwijnen. In 1966 ging de

Permanente Commissie van de Centrale Commissie van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap uiteindelijk akkoord met een monument voor Westerbork. Er was een kentering opgetreden. Waarschijnlijk heeft het boek van historicus Jack Presser, *Ondergang*, dat in 1965 werd gepubliceerd, een belangrijke bijdrage geleverd aan deze ommekeer. Thema's als passieve schuld, collaboratie en verzet kregen na het verschijnen van *Ondergang* de volle aandacht. Voor het eerst werd men zich in Nederland bewust van de omvang van de Jodenvervolging in Nederland. Het verschijnen van *Ondergang* werd doorslaggevend voor de verankering van de *Endlösung* in het collectieve domein¹³. Het succes van dit werk is geen losstaand gegeven. Het begin van de jaren zestig wordt in Nederland en daarbuiten gezien als een keerpunt in het proces van de collectieve bewustwording van de Jodenvervolging. Het waren vooral het Eichmannproces in 1961, de vele publicaties daarover en de televisieserie van Lou de Jong *De Bezetting* (1960-1965) die hiertoe bijdroegen. Op maandagavond 4 mei 1970 kon het Nationaal Monument Westerbork door koningin Juliana en prins Bernhard onthuld worden. Het monument bestond uit een stootblok met daarvoor negentig

(8) De Nationale Monumenten Commissie werd eind 1946 door de regering opgericht. De commissie kwam voort uit de ideeën van Het Nationaal Instituut dat, ondersteund door plannen uit het verzet, door middel van o.a. de oprichting van monumenten nationale samenhang trachtte te kanaliseren en verdeeldheid probeerde tegen te gaan. De samenstelling van het comité moest het Nederlandse volk in al zijn geleidingen representeren maar het was vooral de nationale elite, de 'leidende figuren van geheel organisch samenlevend en werkend Nederland' die in het comité waren terug te vinden, cf. *ibid.*, p. 175 noot 50. Over de nationale monumenten zie Hijink, *op. cit.*, p. 44-66.

(9) Er schijnt nog een Comité Monument Kamp Westerbork te hebben bestaan, maar ook dit comité had weinig succes. Zie Rob van der Laarse, 'Nooit meer Auschwitz? Ergoed van de oorlog na Europa's eeuw van de kampen'. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de Westerborkstoel Ergoed van de oorlog vanwege de Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork bij de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit Amsterdam op 24 januari 2012, p. 1.

(10) De koepelvereniging van de Nederlandse Joodse gemeenten.

(11) I. Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland*, Groningen, Historische Uitgeverij, 2001, p. 15 en p. 73. Zie verder Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995*, Den Haag, SDU, 1997 en Diennek Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*, Den Haag, SDU, 1998.

(12) Over de financiële afwikkeling van de constructie van het kamp zie Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlands restitutiebeleid sinds 1945*, Amsterdam, Boom, 2001, p. 120-123.

(13) Van Vree, *op. cit.*, p. 102.

Vervolg op p.16 →

→ Vervolg van p.15

meter rails waarvan de uiteinden de lucht in staken. Maker was Ralph Prins.

Prins had voor zijn tijd een uitzonderlijk gedenkteken gemaakt. De gehavende rails, de aangetaste bielzen, brokstukken van een tragische geschiedenis laten zien dat de Shoah zich niet meer liet verbeelden in een schoonheidsideaal, zoals de meest monumenten die tot dan toe waren gebouwd. Auschwitz toont dat de wereld is geschapen uit modder, zoals Adorno het formuleerde, en het gedenkteken van Westerbork geeft dat weer. Het staat daarmee in de lijn van monumenten zoals het ruïneveld dat voor Auschwitz-Birkenau was bedacht (maar niet uitgevoerd)¹⁴, de duizenden stenen die het monument vormen in de velden rond Treblinka (1964) en de sculptuur *Der Deportierte* (1965) in Neuengamme. Het gedenkteken toont geen glorificatie, geen heldenverering, maar ligt verticaal, als een graf, op de aarde. Alleen de uiteinden krullen vragend omhoog. Dit monument, dat er kwam op initiatief van voormalige verzetsleden, is een teken van schaamte en schuldbesef, een litteken, een schandvlek opgericht door mensen die vonden dat zij in de hulp aan de Joodse bevolking tekort waren geschoten. Met de rood geverfde dwarsbalk op het stootblok is het een waarschuwingsmonument dat oproept om dergelijke feiten nooit meer te laten gebeuren.

© Roel Hijink, 2011

↑ **Folly op het heringerichte kampterrein van Westerbork. Onthuld in 1992, beton.**

De plek: de symbolische herinrichting van kamp Westerbork

Ondanks het feit dat de gehavende rails met stootblok sterk tot de verbeelding spreken, bleek het beeld voor een nieuwe generatie onvoldoende om de gecompliceerde geschiedenis van het Joodse doorgangskamp te vertellen. Manja Pach, een studente uit Groningen en de dochter van Werner Stertzberg, een Joodse communist die in Westerbork gevangen had gezeten, verzette zich in 1971 tegen de sloop van het kamp, waarvan zij getuige was tijdens de 4 mei herdenking van dat jaar. Pach, die enkele maanden daarvoor met haar vader het kamp had bezocht, was woedend. De rondleiding van de vader had grote indruk gemaakt. Het kamp had voor haar meer betekenis dan het officiële monument, want juist de resten van het kamp konden vertellen wat op deze plek was gebeurd. Maar ondanks diverse protestbrieven kon ze de sloop van het kamp niet tegenhouden¹⁵. Wel resulteerden haar initiatieven in de oprichting van een actiegroep en later in de Werkgroep Westerbork. De werkgroep zette zich in om het voormalige kamp Westerbork als plaats van herinnering, her-

denking en bezinning te behouden en in te richten. Ondanks tegenwerking van de plaatselijke overheid bleef de inzet van de werkgroep niet zonder resultaat¹⁶.

Op 12 april 1983 kon door koningin Beatrix het Herinneringscentrum Kamp Westerbork worden geopend, op drie kilometer afstand van het kampterrein. De vestiging van het herinneringscentrum zorgde niet alleen voor meer bezoekers maar leidde er ook toe dat de belangstelling voor het voormalige kampterrein toenam. Probleem was dat op het kampterrein weinig te zien was. Er stond inmiddels wel een vitrine met informatie over kamp Westerbork en een maquette van het kamp, maar vooralsnog was het terrein een plek waar vooral picknickende en sportende mensen konden worden gesignaleerd.

Onder de werktitel 'Actie Kamp Westerbork' werden er plannen gemaakt om het terrein opnieuw in te richten zodat de functie van het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog herkenbaar zou worden. Er moesten symbolen komen 'die enig gevoel geven wat zich daar heeft afgespeeld'¹⁷. Die symbolen kwamen er. Het kamp werd niet in zijn originele gedaante herbouwd, omdat een reconstructie te veel als onecht of als kitsch zou worden ervaren. In plaats

van deze reconstructie werden er 'sporen' in het landschap aangebracht in de vorm van ruïneachtig constructies, als verwijzing naar de barakken. Om de structuur van het kamp zichtbaar te maken werden er taluds aangebracht op het kampterrein. Deze taluds geven de oorspronkelijke plaats en grootte van de barakken aan. Bij elke talud staat een kleine betonnen piramide, voorzien van een nummer en een tekst. Bij nummer 34 was de administratie, bij nummer 41 stonden de woningen en de zaal voor meisjes. Etty Hillesum verbleef hier ooit, zo is te lezen. Bij nummer 67 stond de strafbarak waar Anne Frank en haar familie korte tijd gevangen werden gehouden. Ook werd het oude padenplan van het kamp hersteld om de ruimte van het kamp te ervaren. Om het kamp als dwanggemeenschap te visualiseren werd een deel van de prikkeldraadomheining teruggeplaatst, een gedeelte van de gracht opnieuw uitgegraven en één wachttoren gereconstrueerd. Informatiebordjes en een maquette geven toelichting bij de sporen. De plek van de appelplaats werd gemarkeerd door 102 000 stenen in de vorm van de landkaart van Nederland. De 102 000 stenen staan voor de niet-teruggekomen gevangenen, aangelegd als ereveld omdat de gedeporteerden nergens een eigen graf hebben. In 1992 werd het heringerichte kampterrein onthuld door prinses Margriet. In 2001 werd het monument *Tekens in Westerbork* opgericht ter herinnering aan de transporten naar de vernietigingskampen¹⁸.

Ondanks de poging om het verleden zichtbaar en voelbaar te maken zegt het heringerichte kampterrein van Westerbork echter meer over de geschiedenis na de oorlog – de evolutie van de omgang met kamp Westerbork – dan over de geschiedenis die hier heeft plaatsgevonden tijdens de oorlog. Het kampterrein laat zien dat het hele kamp zodanig is gesloopt dat er zelfs geen ruïnes over zijn gebleven die zouden kunnen getuigen van de gebeurtenissen die zich op deze vlakte hebben afgespeeld.

Er staan artificiële ruïnes en symbolische grafheuvels. Ze verwijzen naar de kamptijd en de nooit teruggekeerde slachtoffers en moeten de kampgeschiedenis atmosferisch zichtbaar en voelbaar maken, maar laten vooral zien dat er niets meer uit deze tijd is overgebleven. Deze *follies* zijn de protheses van de herinnering. Maar ondanks de poging met grijze betonnen ruïnes het terrein grimmiger te maken, mist het kampterrein de grauweheid van bijvoorbeeld Buchenwald. De inrichting van Westerbork met zijn met gras begroeide taluds doet denken aan de wijze waarop de massagraven van Bergen-Belsen zijn vormgegeven, als een landschapspark, begroeid met planten die doorgaans op Duitse kerkhoven zijn te vinden. Als gevolg hiervan laat het hedendaagse herinneringspark nauwelijks meer zien wat Bergen-Belsen werkelijk was. Zo is het ook met Westerbork. Vooral in de zomermaanden lijkt het voormalige kampterrein een recreatieoord. De geschiedenis van kamp Westerbork is verdwenen achter de façade van een geriefelijk landschap. Wat overblijft is een herinneringsleegte¹⁹.

Een breuk: de enscenering van authenticiteit

Westerbork met zijn groene gras, weelderige bomenpartijen, lommerrijke omgeving en de betonnen bouwsels wilde ondanks de aangebrachte sporen maar moeilijk een contactzone worden met het verleden. Vooral een generatie die weinig weet van de geschiedenis van Westerbork, is wel eens teleurgesteld na een bezoek aan het kampterrein. Ze verwacht immers een kamp te zien met echte gebouwen maar wordt geconfronteerd met 'een groot grasveld met een heleboel bomen [...]. Het was geen klap aan' (sic)²⁰. Om aan die nieuwe generatie tegemoet te komen, wilde Westerbork een barak terugplaatsen. Er was een barak uitgekozen waarin Anne Frank en haar zus Margot in kamp Westerbork ooit batterijen moes-

ten demonteren. Deze barak was in 1958 afgebroken om later in Veendam dienst te doen als varkensschuur²¹. In het najaar van 2009 had Westerbork de barak terug willen plaatsen maar in de zomer van hetzelfde jaar brandde ze af. De verwoesting van de Anne-Frankbarak, zoals de barak in de media werd genoemd, werd groot nieuws. Als alternatief werd een fotoreconstructie van de barak op het kampterrein geplaatst, de originele barakdelen die na de brand nog over waren zijn nu tentoongesteld in het museum van het herinneringscentrum. Behalve het terugplaatsen van barakdelen wil Westerbork in de toekomst ook de verdwenen wachttorens en prikkeldraadomheining zichtbaar maken, het asfalt verwijderen van de doorgangsweg zodat het pad weer lijkt op de *Boulevard des Misères*, men wil het traject aangegeven waarlangs de deportatietreinen liepen en het huis van de kampcommandant in het project integreren. De veranderingen die Westerbork wil doorvoeren, passen in een algemene trend van enscenering van authenticiteit waarbij een suggestie van een objectief verleden wordt gecreëerd zoals in themaparken, compilatiefilms, digitale spellen of geanimeerde museuminstallaties²². De voorgenomen veranderingen

Vervolg op p.18 →

(14) Over het ontwerp zie Robert Jan van Pelt en Debórah Dwork, *Auschwitz van 1270 tot heden*, Amsterdam, Boom, 1997, p. 376-378.

(15) Zie onder meer de brief van 5 mei 1971, aangehaald door Dirk Mulder in: "Een vormgegeven verwerking. De geschiedenis van de herinnering aan kamp Westerbork", *Bronnen van herinnering. Westerbork Cahiers 1*, Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen, 1993, p. 36.

(16) Over de moeizame totstandkoming van Herinneringscentrum Kamp Westerbork zie Mulder, *op. cit.*, p. 20-50.

(17) Jaarverslag 1992, Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Bronnen van herinnering deel 1, Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen, 1993, p. 12-13.

(18) Het monument is ontworpen door Victor Levie en is een initiatief van Stichting Sobibor.

(19) Over de verschillende wijze van vormgeving van voormalige kampterreinen, zie Roel Hijink, "De musealisering van de kampen. Tussen werkelijkheid en verbeelding", Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, Amsterdam, Bert Bakker, 2009, p. 128-147.

(20) <http://suzanjo.web-log.nl/suzanjo/2006/05/westerbork.html>.

(21) Het staat niet vast of de barak met nummer 57 werkelijk afgebroken werd in 1958. Op een tekening uit 1960 staat ze zelfs nog afgebeeld, aangenomen dat de nummering van de barakken op de tekening correct is, zie: "Herinneringscentrum Kamp Westerbork Jaarverslag", 2009, p. 30.

(22) Zie Frank van Vree, 'Beleef het verleden! De enscenering van de historische ervaring in de populaire cultuur', *Groniek*, 41/180 (2008) p. 276-277.

→ Vervolg van p.17

roepen voor het herinneringscentrum dan ook vragen op als: "Wat mogen we doen, om de geschiedenis die er zich heeft afgespeeld beter leesbaar, zichtbaar, invoelbaar te maken? [...] Of is er juist alle reden om grote terughoudendheid te betrachten, ja zelfs het aanzicht te laten zoals het nu eenmaal door het verleden van zeventig jaar tot ons is gekomen? Ligt de keuze op informeren en kennisoverdracht of krijgt juist het ervaren, het beleven de nadruk? En hoe voorkom je dat visualisatie via populariseren niet wordt tot banalisering?" Het zijn dilemma's in keuzes tussen restauratie en entertainment, tussen verstillend en een 'Zaanse schans van de vernietiging'²³, tussen historisering en mystificatie²⁴. Westerbork laat zien dat de plek aan veranderingen onderhevig is, net als de herdenkingscultuur. Het is een proces van "voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving, waarbij telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald en het beeld van de geschiedenis in musea, romans, films, het onderwijs, herdenkingsrituelen en erfgoedsites opnieuw wordt vormgegeven"²⁵.

De voorgenomen terugplaatsing van een barak, of delen van een barak, op het voormalige kampterrein van Westerbork betekent een breuk en zal het terrein van karakter doen veranderen. De lege vlakte, de nu nog verstilde aanblik van een symbolisch kerkhof zal, doordat het terrein meer wordt betrokken bij de museale functie van het herinneringscentrum, veranderen in een

↑
Theatervoorstelling 'De nacht van Herodes' opgevoerd door De Blauwe Tulp, 15 augustus 2009, Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

sprekend terrein waar herinnering en herdenking overgaan in historische beleving.

Tot besluit

Kamp Westerbork staat nu voor een aantal dilemma's omtrent de vraag hoe het kampterrein meer zeggingskracht te geven. Gezien de ontwikkelingen in Westerbork wordt het kampterrein steeds meer ingezet voor allerlei activiteiten om bezoekers aan te trekken en hen emotioneel te raken door het verleden tot leven te brengen. Er worden verhalen voorgedragen, theatervoorstellingen en concerten gegeven. De vraag is tot hoever de kampgeschiedenis in scène moet worden gezet, wanneer het theater van de herinnering met andere woorden een decor wordt dat nauwelijks nog iets van doen heeft met de kampgeschiedenis? Hoever kan de symbolische betekenisgeving worden uitgerekt of getransformeerd zonder de integriteit van de slachtoffers aan te tasten? Het zijn vragen die moeilijk te beantwoorden zijn, omdat een voormalig concentratiekamp veel tegenstrijdige functies wordt toebedacht, ook Westerbork. De vormgevers van de gedenkplaatsen hebben een haast onmogelijke taak. Een kamp is voor de voormalige gevangenen een plek van concrete ervaringen en herinneringen, een plek die men wil terugzien. Voor nabestaanden is Westerbork een plek om te rouwen, een begraafplaats. Wetenschappers

onderzoeken het als een archeologische site voor het verzamelen van bewijsmateriaal, terwijl buitenstaanders meer behoefte hebben aan informatie over deze herinneringsplaats. Overheden gebruiken het als podium voor openbare boetedoening of toonplaatsen met educatieve doeleinden. De museale functie is dan belangrijker dan die van gedenkteken of herinneringsplek. Tussen deze partijen balanceren de herinneringscentra, die met hun personeel en vrijwilligers, evenals 'gewone' musea hun bestaansrecht moeten verzekeren door subsidies binnen te halen en bezoekers te trekken. Probleem is dat door de wijze van inscenering het zicht op de historische werkelijkheid steeds verder dreigt te verdwijnen. Deze beladen plekken dienen vaak niet om analytische inzichten in complexe historische processen duidelijk te maken. Voorop staat symbolisering en identificatie met de kampgeschiedenis en haar slachtoffers, ten gunste van een actuele ideologische boodschap.

Een ander probleem dat tegenwoordig speelt is de gelaagde geschiedenis van het kampterrein. De bewonersgeschiedenis van het vluchtelingenkamp en het kamp als *Judendurchgangslager* krijgen nu de volle aandacht. Maar er zijn ook andere herinneringsgemeenschappen, zoals Molukkers, Indische Nederlanders, militairen en de zogenaamde 'foute' Nederlanders, die deze plek opeisen. Zij willen hier ook hun

geschiedenis terug zien. Zoals Rob van der Laarse zich afvraagt, "hoeveel 'erfgenamen' wensen we toe te laten tot 'ons' herinneringslandschap, en wie bepaalt straks wie de regie mag voeren?"²⁶. De tijd zal het leren. Wat zeker is, is dat het kampterrein nog vaak van gedaante zal veranderen maar

niet zal ontsnappen aan de schaduw van Auschwitz. De leegte die de gedeporteerde gevangenen hebben achtergelaten, laat zich niet zomaar verdringen. ■

Roel Hijink,
Doctor in de kunstgeschiedenis,
Universiteit van Amsterdam

Een uitgebreide versie van dit artikel is gepubliceerd in het tijdschrift *Getuigen, tussen geschiedenis en herinnering* (n° 114, p. 59-75), in een dossier rond het thema "Gedenkplaatsen" (gecoördineerd door Frediano Sessi, in samenwerking met Carlo Saletti en Frédéric Crahay). De inhoudstafel en samenvattingen van dit themanummer vindt u op http://www.auschwitz.be/index.php?option=com_content&view=article&id=340&Itemid=410

Herdenkingsplaatsen herbekeken

✓ De plaatsen waar zich ooit een genocide of andere vormen van massaal geweld hebben voltrokken, kunnen vandaag meer dan ooit op een grote interesse van het publiek rekenen. Dit impliceert echter ook een toenemende verantwoordelijkheid van de conservators, directeurs en betrokken overheden: zij hebben de taak om op een correcte en zinvolle manier met de historische sites om te gaan door deze open te stellen, te bewaren of om te vormen.

✓ Zoals leerlingen en studenten kritisch moeten leren omgaan met geschreven bronnen en werken, dienen ze er zich ook bewust van te zijn dat historische sites en monumenten in de loop der tijden (ingrijpend) zijn gewijzigd – en soms aan ideologische programma's zijn aangepast. Met een korte oefening (1 à 2 lessen) kan dit worden verduidelijkt.

✓ In groepjes van twee tot drie leerlingen wordt telkens één thema uitgewerkt. Dit kan de geschiedenis van een concentratie- of vernietigingskamp zijn (Breendonk, Dachau, Mauthausen, Auschwitz I en II, Treblinka,...), maar ook een monument dat aan de Holocaust werd gewijd (zoals het Holocaustmonument in Berlijn of Parijs, of het gedenkteken in Dachau of Majdanek) of een plaats waar vandaag massaal geweld

wordt herinnerd (het Vietnam Veterans Memorial in Washington DC, de site van de Eerste Wereldoorlog in Vimy, Tsitsernakaberd in Yerevan, Armenië). Ze beschrijven kort welke associatie of emotie dit monument of deze site bij hen oproept (wat probeert de kunstenaar volgens hen uit te beelden, is hij in zijn opzet geslaagd, wat had hij anders kunnen doen?). Aan de hand van betrouwbare websites – of in een bibliotheek – zoeken ze vervolgens de naoorlogse chronologie van hun site of monument op. Aan de hand van dit speurwerk beantwoorden ze schriftelijk enkele concrete vragen, zoals:

> **Op welk ogenblik werd het monument opgericht, of werd de site (her-)aangelegd?** Is er een bijzondere reden waarom dit monument precies op dat moment tot stand kwam (is er met andere woorden een lokale, nationale of internationale samenhang?) – jaarboeken kunnen hiervoor een nuttig werkinstrument zijn.

> **Waar bevindt het monument zich op de site?** Waarom werd het gedenkteken precies daar geplaatst?

> **Wat is de omvang van het monument – en welke indruk maakt dit op de bezoeker?**

> **Wie heeft het monument gemaakt, of wie ligt aan de basis van de bestudeerde site?** Is er een aantoonbare reden waarom precies deze kunstenaar, ont-

werper of architect werd aangeworven? Wat weet je van zijn achtergrond (betrokken partij, uitgesproken politieke overtuigingen,...)?

> **Wat is het thema van het kunstwerk, of wat probeert men de bezoeker van de site duidelijk te maken?** Is er sprake van een religieuze dimensie, of een politieke, ideologische of economische invloed?

> **Waar komen de middelen waarmee het project werd gefinancierd vandaan** (van lokale overheden, van bedrijven, privé-sponsoring,...)?

> **Waren er alternatieve projecten die werden voorgesteld maar niet werden aanvaard?** Waarom werden ze geweigerd?

> **In het geval van een historische site, welke elementen werden behouden en welke veranderingen werden doorgevoerd?**

> **Worden vooral de persoonlijke emoties benadrukt,** of is er ook een aanzet tot begrijpen, herinnering, verandering?

Tot slot: heeft het onderzoek van de leerlingen/studenten hun oorspronkelijke visie op het bestudeerde thema gewijzigd? Kunnen ze zich vinden in de beleidskeuzes van de conservator of directeur? Zouden ze eventueel bepaalde wijzigingen voorstellen? ■

Fabian Van Samang,
Doctor in de geschiedenis en leerkracht
in het Klein Seminarie Roeselare

(23) De 'Zaansche Schans' is een bekend openluchtmuseum in Nederland.

(24) Zie: 'Kamp Westerbork in ensemble. Het historisch landschap van Kamp Westerbork als blijvende en sprekende getuige van de oorlog', Herinneringscentrum Kamp Westerbork oktober 2011.

(25) Frank van Vree en Rob van der Laarse, 'Ter inleiding', *op. cit.*, p. 8.

(26) Rob van der Laarse, 'Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van het dadererfgoed', in: *De dynamiek van de herinnering*, p. 193.

Online tool Herinnerings-
educatie.be

START TO REMEMBER

Een tijd geleden ontwikkelde het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie een 'toetssteen voor kwalitatieve herinneringseducatie'. Deze visietekst, met tips en suggesties voor projecten rond herinneringseducatie is nu vertaald in een online tool 'Start to Remember'.

Sinds 17 januari 2013 is deze online tool te bereiken via de site van het BCH. 'Start to Remember' is opgesteld als een test met een aantal vragen. Op het einde van de test krijgt u een rapport met suggesties om uw project aan te pakken.

Bent u al gestart met een project rond herinneringseducatie of heeft u plannen in die richting, laat u dan inspireren door deze test. ■

PRAKTISCH

U kunt de test terugvinden via:

_ De homepage van www.herinneringseducatie.be

_ of via de rechtstreekse link www.herinneringseducatie.be/toetssteen/starttoremember.html

© Kazerne Dossin

Forumdag Herinnerings-
educatie.be

"DE GROOTE OORLOG IN DE KLAS"

Op 23 april 2013 nodigt het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie u graag uit op haar 5de forumdag. Dit jaar zetten we de schijnwerpers op de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog. In 2014 zullen overal in Vlaanderen en Wallonië herdenkingen, tentoonstellingen en activiteiten plaatsvinden om deze gebeurtenis te herdenken. Hét ideale moment om opnieuw aandacht te schenken aan de Grote Oorlog in uw school of klas. Met deze studiedag willen we leerkrachten uit het basisonderwijs en het secundair onderwijs dan ook op weg zetten om kwalitatieve projecten rond de Eerste Wereldoorlog in de school binnen te brengen.

Piet Chielens (In Flanders Fields Museum) geeft de aftrap met een uiteenzetting over mechanismen die een cruciale rol speelden in deze oorlog. Wat was de invloed van propaganda of van een volksverhuizing op onze

samenleving? Welke ontwikkelingen in de geneeskunde en technologie kwamen in een stroomversnelling? Of hoe kwam het dat de oorlog zo lang bleef aanslepen? Op al deze vragen geven zes boeiende sprekers een antwoord.

Met deze bagage gaan we dan aan de slag in een reeks van acht workshops. Wilt u te weten komen hoe u met graphic novels, met games of met bronnen aan de slag kan in de klas? Of wilt u zich verdiepen in de mogelijkheden om zelf projecten op touw te zetten in uw gemeente? Dan vindt u hier tips en suggesties. Afsluiten doen we met een multimediale voordracht van kunstenaar Saddy Choua. ■

PRAKTISCH

Voor alle info kunt u terecht op www.herinneringseducatie.be of op de facebookpagina 'herinneringseducatie'.

CONTACTINFORMATIE

VZW Auschwitz in Gedachtenis
- Stichting Auschwitz,
Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel

Tel: 02/5127998
Fax: 02/5125884

info@auschwitz.be
www.auschwitz.be

Eindredactie: Henri Goldberg, Philippe Mesnard **Hoofdrédactie:** Fransiska Louwagie, Fabian Van Samang **Redactiesecretaris:** Frédéric Crahay **Redactiecomité Sporen van herinnering:** Dirk Lagast, Anita Hertogen, Frédéric Crahay, Sylvain Keuleers, Marjan Verplancke **Graficus:** Yann Collin (www.wakeupdesign.fr)
Drukker: Hayez (www.hayez.be)

